

Մ. ԽԱՏԱՏՐԱՅԻ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹԼԿՈՒՐԱՆՑՈՒ «ՏԱՂ ՔԱԶԻ ԼԻՊԱՐՏԻՆԸ»

Միջնադարյան նույր ու պայծառ քննարկող Հովհաննես Թլկուրանցու հեղինակությունը մեզ հասել են նաև Լիպիկյան պոեզիայի սակավաթիվ, բայց ուշաբուն էջեր: Գրանցից «Տաղ քաջի Լիպարտինը», իրեն հայրենասիրական ոգր, անշուշտ, այժմ էլ զեղարվեստական և պատմական հետաքրքրություն է ներկայացնում: Դա Լիպիկյանի հայկական պետության վերջալուստին մեր ժողովրդի կենաց և մահու պայքարի մի զրվագի արտացոլքն է, իրապատում մի գործ հայրենական կոմուն հերոսարար քնկած Լիպարիս սպարապետի մասին: Սարգիս անունով տաղասացի «Հողովոյ սուրբ ևս և ամրիծ» սկզբածրով ներբող-եղերերոգր, «Պատմութիւն քաջ Լիպարտինը» խորագրով գրույցը, ժամանակագրական մի երկու հատվածներ ու ձեռագրական յլատ հիշատակարաններ և, վերջպես, Թլկուրանցու ողբն այն ամենն է, ինչ կա Սոս պաշտպան սպարապետի մասին: Նշված գործերից գրույցը, ներբող-եղերերոգր և ողբը, ճիշտ է, նախ և առաջ զեղարվեստական երկեր են, բայց և անուրանալի է նրանց ճանաչողական արժեքը, մանավանդ Թլկուրանցու երկը շնչում է պատմական հավաստիությունը:

«Տաղ քաջի Լիպարտինը» ձեռագրերից առաջինը լույս աշխարհ հասնելու և կիշանը, նախ՝ 1868 թ. «Քաղմավակում» «Հողովոյ սուրբ ևս և ամրիծ» բանաստեղծությունն առընթեր նա հրատարակել այդ երկի սկզբի երեք տները (1—4 և 7—8 տողեր, նույնը 1870 թ. արտատպվել է «Յուշիկո հայրենաց հայոցում», իսկ մեկ-երկու աննշան տարընթերցվածներով՝ «Հայաստանում»), ապա՝ քիչ թի շատ ամրողական բնագիրը՝ «Սիսուանում» և «Հայաստանում»: Ինչ ինչ ձեռագիր հիմքեր է ունեցել կիշանը, բանասիրությանն անհայտ է:

1933 թ. «Հանգես ամսօրեայում» տաղի քննական բնագիրը ներկայացրել անվանի բանասեր Ն. Ակիսյանը՝ նկատի առնելով ոչ միայն վերոհիշյալ հրատարակումները, այլև Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 515 գրչագրի թերի օրինակը (պարունակում է միայն 33—50 տողերը): Նույն օրինակների հիման վրա է կազմված նաև էմ. Պիվազյանի հրատարակած համեմատական բնագիրը (տե՛ս Հ ո վ հ ա ն ն և ս Թ լ կ ու Ր ա ն ց ի, Տաղեր, Երևան, 1960, էջ 199—204), իսկ Ն. Եպս. Մովականինը՝ միայն այլևայլ տպագրերի օգտագործմամբ (տե՛ս Խ և Յ ո վ հ ա ն ն և ս Թ լ կ ու Ր ա ն ց ի, Տաղագիրք, Երուսաղեմ, 1958, էջ 1—3):

Ժամանակին Նորայր Բյուզանդացին նկատել է, որ «Սիսուանում» «Տաղ քաջի Լիպարտինի» հրատարակված օրինակը «թերի է և կամավ այլայլալ ի պատճառս թուրքին»: Այդ դիտողությունը վերաբերում է մի շարք բառերի՝ օտաճնց (6-րդ, 15-րդ և 39-րդ տողեր), օտաբաստան (6-րդ տող), օտաբական (17-րդ տող),—որոնց ընդգծված մասերը, ինչպես պարզվում է, փոխարինել են թուրք, տաճիկ, մահմալտ բառերին,—և բացակայող 9—10-րդ տողերին: Անկասկած, երախտավոր Ակիսյանն այդ փոփոխումները և կրճատումը կատարել էր՝ մտահոգված իր աշխատության ճակատագրով, աշխատություն, որ հասնելու էր թուրքական բնասիրությանը և իր ստեղծագործությանը: Ընդհանուր փոխարինվում են ձեռագրական Տաճիկստան և թուրքաց ընթերցվածներով, երևան են զայիս բաց թողնված 9-րդ տողի՝ առաջին և 10-րդի երկրորդ կիսատողերը, սակայն, այդուամենայնիվ, դարձյալ գրաքննչական պատճառներով, հրատարակողը ներառվորություն չի ունեցել մինչև վերջ ճշտել և լրացնել բնագիրը:

Շուրջ երեք տասնամյակ անց Ակիսյանը իր հրատարակած բնագրում, ինչպես ինքն է գրում, ևնթադրարար ուղղել է Ակիսյանից մուծված «կամավ այլայլումները»՝ օտաբ (նաև՝ օտե) փոխարինելով թուրքմալտ-ով, և փորձել է վերականգնել 21—22-րդ տողերի սարվածքը, որի բունգահությունն ու որիմը Ակիսյանի օրինակներում, աբիբ բառի հավելման և տողերի խառնվելու պատճառով, իսկապես աղարտված են: Որովհետև բանասերն իր տրամագրության տակ, բացի մեր Մատենադարանի վերոհիշյալ № 515 գրչագրի պարունակած հատվածից, որն է ձեռագիր օրինակ չի ունեցել, հետևաբար իր առաջագրած նպատակին հիմնականում չի հասել, մանավանդ որ բնագրից դուրս է թողել 9—10-րդ պակասավոր տողերը:

Փոխարինված բառերը, աղարտված ու պակասավոր տողերը վերականգնել-շտկելու համար անհրաժեշտ էր ձեռք բերել տաղի ամբողջական ձևագիրը: Մեզ հաջողվեց ստանալ վենետիկի Մխիթարյան միարանության մատենադարանի № 1371 տաղարանում (գրություն ժամանակ՝ 1641 թ., վայր՝ Կաֆա) պահպանված այդպիսի օրինակ⁵: Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ վերջինս թեև մանր տարբերվածներով, բայց, այնուամենայնիվ, տարբերվում է Ալիշանի հրատարակածներից և կարևորը՝ ամբողջական է: Ստորև ներկայացնում ենք «Տաղ քաջի Լիպարտինի» համեմատական բնագիրը՝ հիմք ընդունելով նշված օրինակը, մեր Մատենադարանի № 515 ձեռագրի հատվածը և Ալիշանի տպագրածները:

ՏԱՂ ՔԱՋԻ ԼԻՊԱՐՏԻՆԻ

է՛ աստուծոյ անունն օրհնեալ,
որ անըսկիզբն և սնվախճան,
Որ ուժ երեստ քաջ Լիպարտին
և զօրացոյց զիւր սուրբ ծառայն:

Զերթ սուրբ Սարգիս քաջն ի նըման,
ի սուրբ Թորոս, ի սուրբ Վարդան,
Քան ըզՄուշեղն այլ խիստ յաղթող,
քան ըզՏրրդատ հայոց արքայն:

5 Յորժամ հեծնուր զիւր ձին վազան,
ի ձեռն առնոյր ըզուում ճօճան,—
Սասանէր ազգրն թուրքանց,
դողայր ամէն Տաճիկաստան:

⁵ Տաղի օրինակությունը ընդհակառակումը ստացանք Վ. Հովհաննեսյանից:

Աղբյուրներ.

A—Մ. Ղազարի Մխիթարյան մատենադարանի № 1371 ձեռագիր (ժամանակ՝ 1641 թ.), էջ 249—255:

B—Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 515 ձեռագիր (ժամանակ՝ XVII դար), թուղթ 26 (ունի միայն 33—50 տողերը):

Ը—Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 226:

Ժ—Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 539—541:

Է—Ղ. Ալիշան, Յուզիկի հայրենեաց հայոց, հատ. Բ, Վենետիկ, 1870, էջ 512 (ունի միայն 1—4 և 7—8 տողերը):

Ը₁—Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 541 (ունի միայն 1—4 և 7—8 տողերը):

Խորագիր.

A Այլ տաղ քաջ Լիպարտին, դոր Bee, չունեն Ը Տաղ քաջի Լիպարտին d Տաղ ի Լիպարտին քաջ

1 Acd Թաստուծոյ ee₁ օրհնած

2 Acd Որ ևսուր ուժ փխ Որ ուժ Երեստ քաջ A Լիպարտին

3 A Երթ ee₁ ի փխ Զերթ ee₁ քաջին նման

4 e ըզՄուշեղ Acd յաթող ևղևալ փխ այլ խիստ յաղթող

5 AC դըռում A ճոճան

6 Ը օտրանց փխ թուրքանց d (ևղիպտական) փխ թուրքանց Ը օտարաստան փխ Տաճիկաստան d Տաճիկաստան

Պատերազմին չըկայր խափան,
ամէն տարի՝ տասն ու քրսան.
Մի՛նն ըղճումանըն հալածէր,
արին հանէր զերթ զետ քիհան:

Ապա տաճկաց աղզն անհաւան,—
արին արբօղ, ամբարտաւան,
10 Քրիստոսատեաց և շար գազան,
օձ և կարիճ, ի յիժ նրման, —

Զերթ քացխով տիկ շարեօք լըցան,
ժողովք առին ՚ի ի Սիս եկան,
Մանչակ անուն շարեաց մառան,
մօտ ի քաղաքն եկան հասան:

Վախսուն հազար մարգ միարան
զրրեհն հագան ՚ի ի ձին հեծան,
Զեռուին առին ըղռում ճօճան,
թուր և ասուպար ու կանգնեցան:

15 Վախսուն հազար թուրքանց ելան,
ձայն ձրղեցին ու կատղեցան,
Հարին ըղփող պատերազմին,
ղպուկն ու զնաֆիրն ըզգաւ հարկան:

Այն անօրէն շար կենդանիքն,
որ են նորա մահմէտական,
նու ի յահէն քաջ Լիպարտին
զինչ զուռ զողան ՚ի առաջ շի գան:

Յայնժամ ասէ սուրբ թագաւորն.
«Քա՛ջ Լիպարտ, մե՛ծ զօրական
20 Հեծելրս քեզ համար եկան
մինչ յայս տեղիս, ուր կանգնեցան:

7 e Պատերազմի և կիր հափայն (?) փխ Պատերազմին չըկայր խափան e, Պատերազմել եկեր հափայն փխ Պատերազմին չըկայր խափան ee, ամեն Acd եւ փխ ու

8 ee, ինքն փխ մինն e հալածանէր cd զէտ e շիք զերթ e գետեր 9—10 e չուցի

9 d այլազոն այն փխ տաճկաց աղզն d շիք արին արբօղ ամբարտաւան

10 d շիք Քրիստոսատեաց և շար գազան

11 cd ու փխ ՚

12 A մարան d աման փխ մառան

13 e զրէհն cd ու փխ ՚

14 A Զեռուին Ac զըռում A ճօճան

15 e օտրանց փխ թուրքանց d (զորաց) փխ թուրքանց

16 d զպուհարկան

17 e օտարական փխ մահմէտական d այլասրման փխ մահմէտական

18 A զողին e շիք ՚ d ու փխ ՚

19 A Եանժամ

Վաթսուն հազար մարդ կոտորեցիր,
որ զՄանչակին դուլած տրդան,
Առիր ըզթախտըն սուլթանայ,
բերիր ձիանուն շատ թախտան»:

Քաղցրիկ ետուր պատասխանի,
թե՛ սԾս՝ քաղթիս շարին փոխան,
Բայց չէ պատեհ զըրուց առնել,
թէպէտ հասաւ ինձ օր մահուան»:

25 էջ և թամբեաց զիր ձին վազան,
հազաւ զրրեհ՝ և ի վրայ ճօշան,
Ի գլուխն եղիր յաղթող վահան,
ի ձեռն էառ ըզուում ճօճան:

Երկրրպագեաց սուրբ աթոռոյն
և ծունր եղիր ամէն խորան,
Փառաւորեաց զերրորդութիւն,
դուլեաց զիշխանսըն միարան:

Հառչեաց, զորգեակըն համբուրեաց,
հանց որ զհեծելն ի լաց եհան.
30 Ասաց. «Որդեա՛կ իմ Յովհաննէս,
Վասիլ եղբա՛յր իմ սիրական,

Փառօք տիկի՛ն դու Մանանայ,
իշխանուհի՛ արևնըման,
Հայեա՛ց պատկերս ի մանկութեան,
որ տի մրտնում ի հող տապան»:

Քաջ Լիպարիտն ասաց ցարքայն.
«Հայոց թաղւոր ազնուական,
Հաստատ՝ և ամո՛ւր պահէ զկարմունճն,
որ ես մրտնում ի մէջն ու գամ»:

35 Յիշեաց զՔրիստոս ահեղաձայն,
կրտրեց և անցաւ առիւծնըման.

21 A կոտորեցիր cd (ազան) առիր

22 cd չիր Առիր A զթախն c թուխանայ՝ փխ սուլթանայ d թախտան (արիր)

24 A պատէհ

25 Ac գրէհ Ac ի վերայ A այ ճաւշայ d ճօշայ

26 d ի գլուխ Ac զըրում A ճոճան

27 d ամեն

28 A զիշխանըն

29 A հառաչեաց

33 Acd Լիպարիտ B արքայն A թաղաւոր B արքայ փխ թաղւոր d ազնուական

34 B չիր՝ և c ու փխ՝ և B զի կարմունճն d զկարմունճն

35 B կոտորեց զ անցաւ d առիւծանման

Չհեծելն արար փախրստական
'ւ ի հետն հրթայր ընծանրման:

Լաշկարն արար զիզան զիզան,
հանց որ արին զետեր ելան:
Նա թագաւորրն շարացաւ.
զհեծելն առին 'ւ ի յետ դարձան:

Թուրքանց հեծելն յառաջ եկին,
զկարմունճն առին ու կանգնեցան:
40 Երբ Լիպարիտն ի յետ դարձաւ,
նա շար հեծելն ի զէմ ելան:

Ըռումբ գրրին ամէն զիհացն,
շատ խոցեցին զյաղթող վրկայն.
Հայէր ողորմ յաջ և ի ձախ՝
զոչ ոք գրտաւ իւր օղնական:

Գազանաղէմ անօրինին
ծարաւ էին սրբոյն արեան.
Ձիւր սուրբ մարմինն ի հօն թողին,
զգրլուխն առին ի հետ տարան:

45 Երբ որ հեծելքն ի յետ գնացին,
'ւ ապա սրսցիքն ի դուրս ելան,
Կրրկին առին 'ւ ի Սիս մրտան,
քաղբին կրրակ զարկին 'ւ ելան:

Շատ դարպասնին աւեր ածին,
յեկեղեցեացըն զանազան,
էրէցկրնին գերի տարան,
սարկաւազունքըն միաբան:

Ճառագայթեց լոյսն ի վերան
սուրբ մարմնոյն ի հանգրստեան!

³⁶ B հեա ևզիր փխ հետն երթայր A ընծայ նման

³⁷ Ac Լաշկ արաւ d Լաշկարաւ

³⁸ A նայ B առաւ ետ դարձաւ փխ առին 'ւ ի յետ դարձան cd ու փխ 'ւ A չիք ի

³⁹ Bd Թուրքաց c օտրանց փխ Թուրքանց A զհեծելն առաջ B առաջ եկան B զկարմունճն d զկարմունճն B կանկնեցան

⁴⁰ A նայ

⁴¹ Acd զիմաց B զազթող

⁴² B աջ A չիք ի d ոչ որ B չի գտաւ A գիւր

⁴³ B անօրէնին Acd սրբոյն արեան ծարաւէին B սուրբ

⁴⁴ d հոն Acd տարին

⁴⁵ B հեծելն գնաց B չիք 'ւ A ապայ B սրսցիքն

⁴⁶ B չիք ի d չիք (առին)'ւ Acd եկան փխ մտան

⁴⁷ B արպասնին B 'վ եկեղեցիքն

⁴⁸ Ac Երիցկանայր d Երէց կանանց Ad սարկաւազունքըս

⁴⁹ A Լոյս ճառագեց լոյսն ի վերան B Լոյս ճառագայթեց վրան d Լոյս ճառագթեց լոյսն ի վերան Acd եւ սուրբ

50 Քաջ Լիպարիտն ու սիր Յոհան
քրիստոնէից համար մեռան:

Յորտեղ նրստին հաց ՚ւ ի սեղան
ժողովք բազում և շատ իշխան,
Յիշեն ըզնա սուրբ բահանայքն,
տէր ողորմի ասեն նրմա:

Խէ Յովհանէս Թուկուրանցին
կարձ և ողորմ ասաց զայս բան.
Դուք յիշեցէ՛ք զինքն հանապազ,
յառա՛կ ասէք ի մի բերան:

Ս. Մ. Խաչատրյան

«ПЕСНЬ О ХРАБРОМ ЛИПАРИТЕ» ОВАНЕСА ТЫЛКУРАНЦИ

Р е з ю м е

Перу яркого представителя армянской средневековой поэзии Ованеса Тылкуранци принадлежит более двух десятков произведений. Плач поэта «Песнь о храбром Липарите» посвящен памяти спарапета Липарита, погибшего в 1369 г. в борьбе за независимость Киликийского армянского государства.

Плач был издан несколько раз: поэт и историк Алишан издал его отдельные рукописные варианты, а критические тексты издали филологи Н. Акинян, Н. Цовакан и Эм. Пивазян. Все они имеют некоторые недостатки: не достают отдельные строки, имеются слова, не характерные для авторов, и т. д.

Издаваемый ныне сводно-критический текст обращает на себя внимание тем, что составитель, используя рукопись № 1371 книгохранилища венецианских мхитаристов, имел возможность представить его в более уточненном и дополненном виде.

⁵⁰ B Քաջ Acd Լիպարիտ B Սոտն

⁵¹ cd ու փխ ՚ւ A շիր շատ

⁵² d բահանայք Բոլորր տան փխ տէր (Ուղղումն Ակիեյանիցն է.) A նմայ

⁵³ cd Խէ՛վ Ac Յովհանէս d Թուկուրանցին A ասայց Ac բանս